

Criteria of Political Governance from the Perspective of Imam Sadeghin (AS)

Ghods Alizadeh Seylab^{1*}
Tayebeh Shamsaee Zafarqandi²
Najmeh Sadat Al-Hosseini³

Received on: 10/09/2023
Accepted on: 25/01/2024

Abstract

The purpose of this article is to examine the criteria of political governance from the perspective of Imam Baqir and Imam Sadiq (AS). Therefore, this article seeks to answer the question of what are the components of political governance from the perspective of the Sadeghiins? In order to answer the aforementioned questions, the method of documentary analysis and the examination of documents such as books, articles and websites have been used. This article first examines the concept of governance and theories of political governance and its components, and then, while examining Shiite narrative and ethical books, it describes and analyzes the components of political governance in the words and deeds of Imam Muhammad Baqir (AS) and Imam Jafar Sadiq (AS). By examining the theories of political governance, characteristics such as justice, transparency, honesty, security, efficiency, responsibility and accountability were obtained. Also, by analyzing the teachings of these two Imams, principles such as justice, security, consultation, honesty, freedom of speech, responsibility and efficiency were obtained as indicators of political governance. According to documents and sources, Imam Sadeqin (AS) emphasized the observance of these matters in governance in his advice to the caliphs and rulers of the era. The present study, emphasizing ethical and humane principles, shows how these teachings can help improve the quality of political governance and communication with the people in Islamic societies.

Keywords: Sadeghin (AS), political governance, justice, honesty, consultation.

1* . Ph.D in Political Studies of the Islamic Revolution, Shahed University.
(Corresponding Author: gh.alizadeh88@yahoo.com)

2 . Assistant Professor, Department of Education, Nasibeh University of Education, Tehran.
(Email: tayebe.shamsaee@gmail.com).

3 . Assistant Professor, Department of Education, Nasibeh University of Education, Tehran.
(Email: alhosayni@cfu.com).

Etended Abstract

Political governance in Islam is fundamentally grounded in ethical, moral, and human-centered principles. The teachings and practices of Imam Muhammad al-Baqir (AS) and Imam Ja'far al-Sadiq (AS), known collectively as al-Şādiqayn, present a coherent and comprehensive model of political governance that transcends historical boundaries and remains relevant for contemporary societies. Living in an era marked by political corruption, social injustice, and ideological deviation under the Umayyad and Abbasid caliphates, these two Imams articulated a distinctive approach to governance rooted in justice, accountability, consultation, and moral responsibility. Although they did not formally assume political power, their guidance, political conduct, and strategic engagement with rulers and society reflect a clear political theory and an alternative paradigm of Islamic governance.

One of the most significant contributions of Imam al-Baqir (AS) and Imam al-Sadiq (AS) was their extensive scientific and intellectual movement aimed at preserving authentic Islamic teachings, training committed scholars, and safeguarding the Qur'an and Sunnah from distortion by ruling authorities. This intellectual struggle was more complex and enduring than overt political confrontation, as it sought to counter systematic efforts by the ruling elites to divert the Muslim community from its foundational values. Through education, dialogue, and the cultivation of social awareness, the Şādiqayn (AS) effectively undermined the legitimacy of unjust rulers while simultaneously presenting ethical standards for legitimate political authority. Their scientific endeavor, therefore, functioned as an integrated scientific-political movement.

This article argues that despite their exclusion from formal governance, Imam al-Baqir (AS) and Imam al-Sadiq (AS) articulated clear criteria for political governance through their sermons, letters, recommendations to contemporary rulers, and practical conduct. Their opposition, reformist stance, and political critique of ruling regimes demonstrate that they possessed a well-defined vision of governance. This position is reinforced by Shi'a doctrinal sources, such as Ziyarat al-Jami'a al-Kabira, which describe the Imams as "sāsāt al-'ibād" (those who govern and guide humanity), highlighting their inherent political role even in the absence of direct rule.

In the modern era, the declining global acceptance of ideological and religious governments has intensified the need to reassess Islamic models of governance. In this context, revisiting the teachings of the Şādiqayn (AS) provides an evaluative framework for contemporary Islamic governments, enabling scholars and policymakers to assess the extent to which these systems embody authentic Islamic governance principles. Furthermore, such a reassessment offers insights into adapting these principles to modern political, social, and institutional realities.

Methodologically, this study employs a qualitative documentary analysis, examining classical and contemporary sources including books, academic articles, and authoritative digital resources. The research seeks to answer the central question: What are the key components of political governance from the perspective of Imam al-Baqir (AS) and Imam al-Sadiq (AS)? To address this question, the article first reviews conceptual and theoretical foundations of political governance, including modern theories of “good governance,” which emphasize participation, transparency, accountability, rule of law, efficiency, and social justice. The study then compares these contemporary frameworks with Islamic teachings to demonstrate their conceptual convergence.

The findings reveal that Imam al-Baqir (AS) emphasized criteria such as divine piety (taqwa), justice, accountability, transparency, consultation, social security, and economic independence as essential foundations of governance. His guidance to rulers—particularly to ‘Umar ibn ‘Abd al-‘Aziz—illustrates a governance model centered on public accessibility, protection of rights, support for the oppressed, economic security, and national unity. Justice, in his view, constituted the cornerstone of political legitimacy, while oppression signified religious deviation and the loss of moral authority.

Similarly, Imam al-Sadiq (AS) articulated a comprehensive governance framework grounded in justice as the supreme political principle. His teachings extend governance criteria to include freedom of expression, avoidance of instrumentalizing religion for political gain, administrative efficiency, public welfare, security, consultation with knowledgeable advisors, honesty, fulfillment of promises, and responsibility toward citizens. Imam al-Sadiq (AS) explicitly warned against silencing critics and exploiting religious symbolism to legitimize unjust authority, emphasizing that such practices lead to societal decay and moral collapse.

The study concludes that the governance criteria proposed by the Sādiqayn (AS) are remarkably aligned with contemporary notions of good governance, while also extending beyond them through the inclusion of spiritual accountability, ethical leadership, and the sanctity of human dignity. Justice emerges as the central axis around which all other governance principles revolve; when justice is realized, security, welfare, trust, efficiency, and public participation naturally follow. Ultimately, the political teachings of Imam al-Baqir (AS) and Imam al-Sadiq (AS), alongside foundational texts such as Imam ‘Ali’s (AS) letter to Malik al-Ashtar, provide a comprehensive roadmap for ethical, sustainable, and legitimate political governance in Islamic societies.

معیارهای حکمرانی سیاسی از دیدگاه صادقین (ع)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۰۵

قدسی علیزاده سیلاب^{۱*}

طیبه شمسایی زفرقندی^۲

نجمه السادات الحسینی^۳

چکیده

هدف مقاله حاضر بررسی معیارهای حکمرانی سیاسی از منظر امام باقر و امام صادق (ع) است. لذا مقاله حاضر در صدد پاسخ به این سوال است که مولفه‌های حکمرانی سیاسی از دیدگاه صادقین چیست؟ به منظور پاسخ به سوالات مذکور از روش تحلیل اسنادی و بررسی اسناد و مدارکی چون کتابها، مقاله‌ها و سایت‌ها بهره گرفته شده است. در این مقاله، ضمن بررسی کتب روایی و اخلاقی شیعی به توصیف و تحلیل مولفه‌های حکمرانی سیاسی در کلام و سیره امام محمد باقر (ع) و امام جعفر صادق (ع) پرداخته شده است. با تحلیل آموزه‌های این دو امام، به اصولی چون عدالت، امنیت، مشورت، صداقت، مسئولیت‌پذیری و کارآمدی را می‌توان به عنوان شاخص‌های حکمرانی سیاسی معرفی نمود. بر اساس اسناد و منابع، صادقین (ع) در توصیه‌های خود به خلفا و حاکمان عصر، نسبت به رعایت این موارد در حکمرانی تأکید داشته‌اند. پژوهش حاضر با تأکید بر اصول اخلاقی و انسانی، نشان می‌دهد؛ چگونه این آموزه‌ها می‌توانند به بهبود کیفیت حکمرانی سیاسی و ارتباط با مردم در جوامع اسلامی کمک نمایند.

واژگان کلیدی: صادقین (ع)، حکمرانی سیاسی، عدالت، صداقت، مشورت، امنیت، مسئولیت‌پذیری.

(صفحه ۲۳۹-۲۷۰)

۱. دکتری مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی، دانشگاه شاهد.

(gh.alizadeh88@yahoo.com)

*۲. استادیار گروه معارف دانشگاه فرهنگیان نسیمیه تهران.

(نویسنده مسئول: tayebe.shamsaei@gmail.com)

۳. استادیار گروه معارف دانشگاه فرهنگیان نسیمیه تهران.

(alhosayni@cfu.com)

مقدمه

حکمرانی سیاسی در اسلام به ویژه در اندیشه‌های امام باقر و امام صادق (ع) به عنوان یک نظام مبتنی بر اصول اخلاقی و انسانی مطرح است. این دو امام بزرگوار، با توجه به شرایط اجتماعی و سیاسی زمان خود، به تبیین اصول و مبانی حکمرانی عادلانه و کارآمد پرداخته‌اند. در این راستا، آموزه‌های ایشان نه تنها به عنوان یک راهنمای عملی برای حاکمان اسلامی، بلکه به عنوان یک الگوی نظری برای تمامی جوامع بشری قابل استفاده است. امام باقر (ع) و امام صادق (ع) در زمان‌هایی زندگی می‌کردند که جامعه اسلامی با چالش‌های متعددی از جمله فساد، ظلم و نابرابری‌های اجتماعی مواجه بود. این دو امام با تأکید بر عدالت، مشورت و مسئولیت‌پذیری، سعی در ایجاد یک نظام حکومتی داشتند که در آن حقوق مردم رعایت شود و حاکمان به عنوان خدمتگزاران جامعه عمل نمایند.

از بارزترین خدمات امام باقر و امام صادق (ع) در آن عصر پرچالش، نهضت علمی آن دو بزرگوار برای حفظ معارف اسلام، پرورش عالمان و فقهاء متعهد و مسئولی بود که بتوانند در اقصی نقاط سرزمین اسلامی دین و قرآن را بی انحراف و دستبرد دربار خلافت نشر دهند و احکام دین را برپا دارند و از کجروی‌های عقیدتی جلوگیری نمایند و از اسلام اصیل پاسداری نمایند. این مبارزه از جهاتی دشوارتر از گونه‌های دیگر مبارزات بود؛ با وجود اقدامات امویان و عباسیان، که بسیار کوشیدند امت اسلامی را به جاهلیت بازگردانند؛ اما تلاش‌های این دو امام بزرگوار و به ویژه ظرافت عمل آنان در تربیت شاگردان و پراکندن رگه‌هایی از آگاهی و شناخت اسلامی در میان جامعه، بزرگترین مانع ناکامی دشمنان در هدف اصلی خود که نابودی اساس اسلام بود. ضمن این نهضت علمی، با ظرافت با بیان نکات مهمی در باب ویژگی‌های حکمرانی سیاسی خوب، خط بطلانی بر حکومت خلفای غاصب معاصر خود کشیده و مردم را با شیوه حکمرانی اصیل آشنا نمودند. در حقیقت با تأمل در سخنان و سیره صادقین (ع) می‌توان گفت؛ ایشان یک نهضت علمی-سیاسی را هدایت می‌نمودند.

لذا با وجود این که این دو امام بزرگوار (ع) به خلافت نرسیدند؛ اما با توصیه‌ها و رهنمودهایی که به خلفا معاصر خود می‌نمودند و همچنین با توجه به سیره سیاسی ایشان در برخورد با مردم و خلفا می‌توان به معیارهایی در این باب دست یافت؛ که امروزه می‌تواند هدایتگر حاکمان و کارگزاران

جامعه اسلامی باشند. می توان گفت؛ ائمه (ع) علیرغم اینکه به خلافت نرسیدند اما با توجه به سیره ایشان می توان دریافت؛ دارای نظریه سیاسی بوده اند؛ چرا که اگر نظریه‌ای در باب سیاست و حکمرانی سیاسی نداشتند؛ به عنوان مخالف، منتقد، اصلاحگر و مبارز سیاسی در مقابل حکومت وقت عمل نمی نمودند. در زیارت جامعه کبیره اهل بیت (ع) با عنوان «ساسة العباد» سیاست کنندگان بندگان معرفی می شوند. این در حالی است که همه امامان (ع) نه حکومت تشکیل دادند و نه قیام نمودند؛ اما با سخنان و سیره خود بستر ساز و راهنمای حکمرانی سیاسی با رویکرد اسلامی شدند.

اما نکته قابل توجه آنکه، امروزه به دلیل تحولات جهانی و منطقه‌ای استقبال از حکومت های ایدئولوژیک و دینی کاهش یافته، لذا شناخت آموزه‌های ائمه (ع) در عصر حاضر از این جهت حائز اهمیت است که می تواند معیار و سنجه‌ای جهت ارزیابی حکومت هایی باشد که مبنای اسلامی دارند. بدین ترتیب از یک سو مشخص می شود، این حکومتها تا چه حد توانسته‌اند آموزه‌های حکمرانی اسلامی را تحقق بخشند و از سوی دیگر برای تحقق این آموزه‌ها در دنیای مدرن راهکارهای مناسبی اندیشیده شود.

در نهایت، این مقاله به دنبال بررسی عمیق تر این اصول و مبانی حکمرانی از دیدگاه امام باقر و امام صادق (ع) است و تلاش می کند تا نشان دهد که چگونه این آموزه‌ها می توانند به عنوان یک الگوی عملی برای حکمرانی در جوامع معاصر مورد استفاده قرار گیرند. با توجه به چالش‌های کنونی در عرصه حکمرانی، بازخوانی این آموزه‌ها می تواند به ما در یافتن راه حل های مؤثر و پایدار کمک کند. لذا مقاله حاضر در صدد پاسخ به این سوال است که مولفه های حکمرانی سیاسی از دیدگاه صادقین چیست؟ به منظور پاسخ به سوالات مذکور از روش تحلیل اسنادی و بررسی اسناد و مدارکی چون کتابها، مقاله ها و سایت ها بهره گرفته شده است.

الف- پیشینه پژوهش

سید کاظم باقری و محمد نظری در مقاله «کارویژه های اخلاق در حکمرانی سیاسی اسلامی» (۱۴۰۰)؛ نویسندگان در این مقاله بیان می نمایند؛ حکمرانی سیاسی اسلامی به دلیل نقش اساسی اخلاق در فرایند اعمال قدرت با الگوهای رایج دنیای معاصر متفاوت است. لذا در این مقاله به کارکردهای اخلاق در حکمرانی سیاسی اسلامی می پردازد و بر این فرضیه تأکید دارد؛ کارکردهای

اخلاق در حکمرانی را می‌توان در سه عرصه فردی، اجتماعی و ساختاری مشاهده نمود. جواد سلیمانی در مقاله «نقد دیدگاه مخالفان حکمرانی سیاسی اهل بیت» (۱۴۰۲)؛ نویسنده در این مقاله به نقد نظریه مخالفان حکمرانی سیاسی اهل بیت پرداخته و مهم‌ترین عناصر تأثیرگذار در انکار مسئولیت حکمرانی سیاسی اهل بیت را بیان و بررسی نموده است.

حسین عبدالحمیدی در مقاله «سیره سیاسی اهل بیت (علیهم‌السلام)» (۱۳۸۳)؛ به بیان خطوط برجسته سیره حکومتی آن بزرگواران - به عنوان شاخصه‌ای روشن - که بسیار آموزنده و سازنده است، اشاره نموده است. از جمله مواردی که در رابطه با سیره سیاسی اهل بیت (ع) اشاره و بیان شده عبارت هستند از: قدرت؛ ابزار خدمت، ساده‌زیستی، شایستگی معنوی و جسمی؛ معیار‌گزینش کارگزاران، قانون محوری، انتقادپذیری، انسان‌محوری، تعهد به اصول اخلاقی و امنیت همگانی. سید ابراهیم معصومی و محسن مهاجرنیا در مقاله «راهبردهای سیاسی صادقین (ع) در مواجهه با انحرافات سیاسی و فرهنگی» (۱۳۹۵)؛ نویسندگان در این مقاله با مطالعه تاریخی و رویکرد سیاسی، مشکلات و انحرافات جامعه اسلامی عصر امام باقر (ع) و امام صادق (ع) را بررسی نموده و در نهایت راهبردهای سیاسی مورد نظر درباره مواجهه و برخورد با انحرافات سیاسی و فرهنگی توسط صادقین (ع) را شناسایی نموده‌اند.

علی الهامی و سیده زهرا محمدی در مقاله «شاخصه سنجی سیره سیاسی امام صادق (ع) در مواجهه با نظام‌های سیاسی با تأکید بر عنصر زمان در نظام اموی و عباسی» (۱۴۰۰)؛ به بررسی تفاوت در سیره و استراتژی سیاسی امام (ع) در دو دور زمانی اموی و عباسی می‌پردازد و بر این اساس به این سؤال پاسخ می‌دهد؛ تفاوت در نحوه برخورد امام (ع) با دو نظام سیاسی نامشروع ناشی از چه بوده است؟ نویسندگان در پاسخ بیان می‌نمایند؛ اوضاع و شرایط سیاسی-اجتماعی حاکم بر زمانه، نقش تعیین‌کننده‌ای بر نوع رفتار و واکنش‌های امام صادق (ع) داشت و موجب تفاوت سیره سیاسی ایشان با دو نظام سیاسی بود. همچنین اثبات می‌نمایند؛ حیات سیاسی امام صادق (ع) بسیار برجسته‌تر از سایر ابعاد زندگی ایشان بوده است.

عفت قلی زاده و افتخار قاسم زاده در مقاله «عملکرد و نحوه برخورد امام محمدباقر و امام صادق (علیهما‌السلام) با قیام‌ها و جریان‌های انحرافی عصر خویش» (۱۴۰۲) بیان می‌نمایند؛ در دوران زندگی سیاسی و اجتماعی امام محمد باقر و امام جعفر صادق (ع)، جامعه با چالش‌های فراوانی در عرصه‌های سیاسی و فکری مواجه شده بود. بروز و ظهور قیام‌ها و جریان‌های انحرافی از مهم‌ترین این چالش‌ها

بودند. نویسندگان با بررسی زندگی سیاسی-اجتماعی و فرهنگی-عقیدتی امام باقر و امام صادق(ع) و دسته‌بندی قیام‌ها و جریانات انحرافی به شناسایی رهیافت‌ها و استراتژی‌های موردنظر توسط صادقین(ع) پرداخته‌اند. بر اساس این پژوهش امام محمدباقر و امام صادق(ع) «با شناخت شرایط و مقتضیات جامعه اسلامی با عملکرد علمی- فرهنگی خویش در صیانت از سنت و ارزش‌های اسلامی به تبیین حدود و حقوق شریعت اسلامی پرداختند و با توجه به شرایط سیاسی جامعه اسلامی در عصر امویان و عباسیان در کنار استقامت و صبر و اتخاذ راهبرد تقیه و مدارا، با حضور در مجالس گوناگون و پایه‌گذاری نهضت علمی، باب بحث و مناظره را گشودند و به تربیت و آموزش شاگردان خود به عنوان فقیه، محدث و متکلم اهتمام ورزیدند». با توجه به اهمیت دوران سیاسی-اجتماعی صادقین(ع) و نحوه مواجهه ایشان با حکومت‌های وقت و چالش‌های موجود، پژوهش‌های بسیاری انجام شده است؛ اما وجه تمایز پژوهش حاضر با پژوهش‌های مذکور، بررسی معیارهای حکمرانی سیاسی از دیدگاه صادقین(ع) و پرکردن خلأ پژوهشی در این زمینه است.

ب- مبانی مفهومی و نظری

حکمرانی سیاسی

حکمرانی واژه‌ای یونانی است؛ یعنی هدایت کردن یا اداره کردن است که افلاطون برای چگونگی طراحی نظام حکومت به کار برده است. این مفهوم در قرون وسطی بر همان مفاهیم هدایت کردن، راندن یا قانون‌گذاری اشاره داشت. حکمرانی، عمل یا روش حکم راندن و یا وظیفه حکم راندن است. همچنین حکمرانی یعنی حکم فرمایی یا کنترل کردن با استفاده از اختیار و همچنین بودن در حکومت است (نقیبی مفرد، ۱۳۸۹: ۹۹). حکمرانی در لغت به معنی «اداره و تنظیم امور» است و به رابطه میان حکومت‌کنندگان و شهروندان اشاره دارد. بر اساس تعریفی دیگر حکمرانی عبارت است از «مدیریت امور عمومی بر اساس حاکمیت قانون، دستگاه قضایی کارآمد، عادلانه و مشارکت گسترده مردم در فرایند حکومت‌داری» به عبارتی هر میزان حاکمیت قانون بیشتر، دستگاه قضا عادلانه‌تر، کارآمدتر و میزان مشارکت بالاتر باشد حکمرانی آن کشور خوب است (رجبی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۴۲).

حکمرانی همواره بر دانش سیاسی و معادله قدرت در هر دوران تاریخی مبتنی بوده و خواهد بود.

از سویی علوم انسانی با تعیین و ترسیم خطوط کلی، زیربنای توسعه به شمار می‌آید و از سوی دیگر نقش بسیار مهم و مؤثری در دیگر ابعاد توسعه، به‌ویژه توسعه اقتصادی نیز داشته است (رضادوست و همکاران، ۱۴۰۳: ۲۵۶-۲۵۵). به هر میزان قالب‌های مفهومی حکمرانی سیاسی در عرصه نظریه‌پردازی علم سیاست اهمیت و کارآمدی بیشتری داشته باشد؛ میزان اثربخشی علم سیاست در عرصه کنش نیز افزایش یافته؛ به‌عبارتی میان این دو پدیده رابطه قوام‌بخشی متقابل برقرار می‌گردد (رضادوست و همکاران، ۱۴۰۳: ۲۴۵).

تعاریف ابتدایی از حکمرانی برابر با تعریف‌های قدرت محور از سیاست است که رابطه میان فرمانروا و فرمانبردار را مشخص می‌نماید اما در دوران معاصر تعاریف حکمرانی با شاخص‌هایی برابر است که سیاست را به عرصه نهادی می‌رساند. بر این اساس در تعریفی از حکمرانی بیان شده است: «حکمرانی خوب مدیریت شفاف و پاسخگوی منابع در یک کشور با هدف تضمین توسعه اقتصادی و اجتماعی عادلانه پایدار است». در تعریفی دیگر حکمرانی خوب «متضمن احترام سیاستمداران و سازمان‌ها به حقوق بشر و اصول دموکراسی و حاکمیت قانون است. علاوه بر این حکمرانی خوب به‌طور خاص به موضوع مدیریت عمومی منابع به منظور ایجاد اقتصادی توانمندساز و شیوه‌های توزیع مربوط می‌شود» (هداوند، ۱۳۸۴: ۷۷).

حکمرانی شیوه‌ای از مدیریت در عرصه عمومی است که به شکلی خاص در ۱۹۹۱ م. مطرح شده و بر مفاهیمی چون قانون‌محوری، مشارکت فعال، پاسخگویی، شفافیت و کارآمدی تأکید دارد و از آن با عنوان حکمرانی خوب تعبیر می‌گردد (Bank, 1991: 1). حکمرانی اعمال قدرت سیاسی، اداری و اقتصادی برای مدیریت همه سطوح امور کشور است (میدری؛ خیرخواهان، ۱۳۸۳: ۹۳). همچنین در تعاریف دیگری حکمرانی به معنای «اداره کردن قواعد سیاسی رسمی یا غیر رسمی یک بازی. حکمرانی به معیارهایی اشاره دارد که شامل وضع قواعد برای اعمال قدرت و حل و فصل تعارضات در چارچوب آن قواعد است» (Kjaer, 2004: 2). همچنین حکمرانی فرآیند تصمیم‌گیری و فرآیند اجرای تصمیمات است؛ این امر شامل بازیگران غیررسمی و رسمی که در امر تصمیم‌گیری و اجرای تصمیمات درگیرند و همچنین تشکیلات غیررسمی و رسمی که جهت اجرای تصمیمات مستقر هستند؛ می‌شود (هداوند، ۱۳۸۴: ۵۴). بررسی تاریخ علم سیاست نشاندهنده آن است که هنگامی که علم سیاست بر رخدادهای سیاسی مقدم باشد؛ حکمرانی سیاسی کارآمدتر خواهد بود (رضادوست و همکاران، ۱۴۰۳: ۲۴۵).

در تعریف دیگری از حکمرانی آمده است: «حاکمیتی که بر مبنای ابعاد گوناگون (پاسخ گویی خارجی) و ندای ذی نفعان، ثبات سیاسی و فقدان خشونت و تبهکاری و تروریسم و اثربخشی دولت، فقدان تحمیل قوانین، حاکمیت قانون و مهار فساد قابل سنجش است». همچنین حکمرانی از نظر بانک جهانی و سازمان‌های بین‌المللی بر رهبری تأکید دارد و بر این اساس کشورهای را دارای حکمرانی خوب می‌داند که از سوی رژیم‌هایی رهبری می‌شوند که رهبران آنها، به حاکمیت قانون، پاسخگویی، شفافیت و حق بهره‌گیری از حقوق انسانی و مدنی توجه می‌نمایند (Kaufmann, 2003: 5).

حکمرانی می‌تواند ساختارهای سیاسی و نهادی اجتماعی لازم را برای سطح کارکردی علم سیاست مهیا سازد. مفهوم حکمرانی سیاسی و سیاستگذاری اولین بار در اندیشه‌های هارولد لاسکی مورد توجه قرار گرفت. هنر وی را می‌توان در ارتباط با چگونگی اداره امور در فضای ساختاری علم سیاست جستجو نمود (Laski, 1967: 131). دو مفهوم حکمرانی و آگاهی اجتماعی، ارتباط تنگاتنگ و مستقیمی با قالب‌های مفهومی و کارکردی علم سیاست دارند. حکمرانی مبتنی بر قالب‌های نظریه‌ای شدن سیاست در عرصه اداره امور اجتماعی است (رضادوست و همکاران، ۱۴۰۳: ۲۵۲). در حکمرانی سیاسی بیشتر با نگاهی نو، در راستای محدود سازی قدرت سنتی سلسله مراتبی (بالا-پایین) و تغییر مسیر آن به سمت تصمیم‌های جمعی حرکت می‌شود (رضادوست و همکاران، ۱۴۰۳: ۲۵۴).

امروزه حکمرانی به معنای فرایندی است که به‌واسطه آن، مؤسسات دولتی به اداره عمومی می‌پردازند؛ منابع عمومی را مدیریت کرده و از حقوق افراد جامعه حمایت می‌نمایند. ظهور مفاهیمی از جمله حکمرانی خوب، بیان‌کننده تغییر نقش حکومت‌ها در اداره جوامع و تغییر نگاه نسبت به کارکرد حکومت در دنیای معاصر است. مشارکت، حاکمیت قانون، شفافیت، پاسخ‌گویی، مسئولیت‌پذیری، توجه به رأی عمومی و توافق جمعی، برابری، اثربخشی و کارایی از ویژگی‌های حکمرانی خوب سیاسی بیان می‌شوند (میدری، ۱۳۸۳: ۱۹۴). سرایت علم سیاست به حوزه حکمرانی به این معنی است که ضروری است؛ نظریه پرداز سیاسی به تحلیل سیاسی پدیده‌های اجتماعی بپردازد تا بتواند علم سیاست را به حوزه کارکردی و در نتیجه حکمرانی سرایت دهد که با عنوان رهیافت‌های حکمرانی سیاسی تعبیر می‌گردد. براساس رهیافت حکمرانی سیاسی ضروری است؛ هر نظریه‌پرداز سیاسی برای درک دقیق ساختار قدرت، به تحلیل جنبه‌های سیاسی پدیده‌های اجتماعی بپردازد تا بتوان برای رفاه و آرامش در جامعه بهترین‌ها را انتخاب نمود (Catlin, 1962: 36).

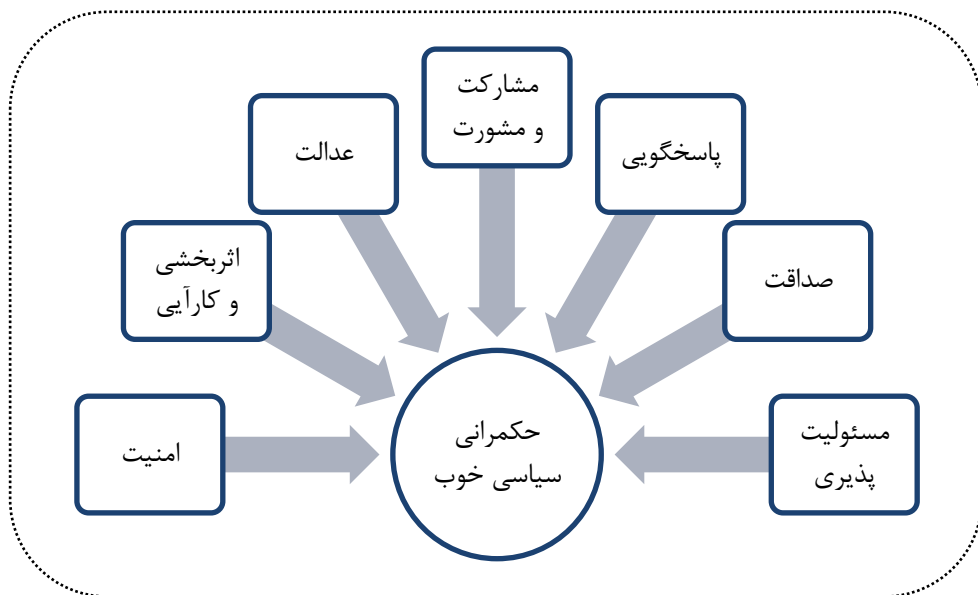
حکمرانی سیاسی نیازمند دانش انضمامی خواهد بود. حکمرانی سیاسی می‌تواند معادله کنش

ارتباطی با یکدیگر را شکل دهد و همبستگی ساختاری ایجاد کند. افزایش تقاضا برای پاسخگو نمودن علم در برابر شهروندان، مؤید این حقیقت است (دلانتی، ۱۳۸۶: ۱۷۲-۱۷۰). هرگونه بی‌اعتمادی جامعه به ساختار علاوه بر علم سیاست، در فضای حکمرانی نیز تأثیر می‌گذارد؛ لذا حکمرانی سیاسی بخشی از دانش قدرت و معادله رفتار اجتماعی در هر کشوری به شمار می‌رود. علم حکمرانی مانند منظومه‌ای منسجم، تأمین‌کننده گزاره‌هایی دانسته می‌شود که به کارگیری آن آموزه‌ها می‌تواند شیوه‌های حکمرانی در جامعه را کارآمد نماید (رضادوست و همکاران، ۱۴۰۳: ۲۵۷ و ۲۵۸). بر اساس سندی که در سال ۲۰۰۶ از سوی بانک جهانی ارائه شد حکمرانی خوب دارای شش شاخص است که عبارتند از: پاسخگویی و حق اظهار نظر؛ ثبات سیاسی و نبود خشونت؛ اثربخشی دولت؛ کیفیت قوانین؛ حاکمیت قانون و کنترل فساد (کافمن، کرایو ماسترازی، ۲۰۰۹: ۱۷).

مهم‌ترین شاخصه‌های حکمرانی خوب را می‌توان در مباحثی همچون مشارکت‌جویی و توسعه دموکراسی، ایجاد شفافیت و پاسخ‌گویی در میان مسئولان نظام، اثربخشی و بهره‌وری بیشتر، رعایت عدالت اجتماعی و برابری اجتماعی، ارتقای حاکمیت قانون و رعایت قوانین و مقررات و توسعه همه جانبه در عرصه‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بر اساس اجماع گسترده‌تر یافت که در آن صدای آسیب‌پذیرترین و ضعیف‌ترین افراد در تصمیم‌گیری‌ها و تخصیص منابع شنیده می‌شود (رضادوست و همکاران، ۱۴۰۳: ۲۴۹-۲۴۸). از نظر توسعه بین‌المللی، حکمرانی سیاسی خوب هفت ویژگی کلیدی دارد. شاخص‌های اصلی توسعه بین‌المللی در فضای حکمرانی را می‌توان در ارتباط با مفاهیم زیر دانست: دارای خط‌مشی مشارکتی، رافع فقر و ثبات اقتصادی، مجری طرح‌های حمایتی از فقیران، تأمین‌کننده عادلانه خدمات اساسی اثربخش، تأمین‌کننده امنیت و سلامت فردی، مدیریت پاسخ‌گویی راهکارهای امنیت ملی و توسعه‌دهنده دولت پاسخگو و امین (شریف زاده و قلی پور، ۱۳۸۲: ۹۲).

بر اساس دیدگاه اسلامی سیاست کردن امت یعنی رهبری جامعه به سوی خیر و صلاح است. اما از آنجا که هدایت امت در سطح کلان جز با تشکیل حکومت امکان‌پذیر نیست؛ تشکیل حکومت مصداق بارز اقدام سیاسی است. اما سایر کنش‌های مقدماتی، مانند تولید، تبیین و تبلیغ مبانی، ساختار و اهداف حکومت نیز جز مصداق‌های کنش سیاسی به‌شمار می‌رود. بر این اساس و با توجه به معنای لغوی و اصطلاحی سیاست که از روایات اهل بیت (ع) آمده؛ نمی‌توان سیره ائمه (ع) در دوران ۲۵۰ ساله حضور ایشان را غیر از کار سیاسی معنا و ارزیابی نمود (سلیمانی، ۱۴۰۲: ۱۴۱ و ۱۴۲). ماهیت حکمرانی با تسلط و اعمال قدرت تفاوت دارد و از نوعی تنظیم‌گری نشأت می‌گیرد. بر این اساس در

فرهنگ دینی اسلام بارها به پدیده حکمرانی خوب اشاره شده است. مبانی حکمرانی خوب ذر دستورات صریح دین مبین اسلام قبل از طرح ایده حکمرانی خوب، در قرآن روایات و سیره پیامبران و امامان بیان شده است و بعد از گذشت قرن‌ها فلسفه غرب به تازگی آن را به‌عنوان دستاورد بشری و پیش نیاز توسعه همه جانبه ارائه نموده است. بی‌توجهی به این منابع که همان حلقه مفقوده حکمرانی خوب در جوامع اسلامی است بیش از پیش مشهود است. این در حالی است که اصول حکمرانی خوب کاملاً با ارزش‌های دینی تطابق دارد (شاه آبادی؛ جامه بزرگی؛ ۱۳۹۲: ۲). مدل شماره ۱ بر اساس تعاریف ارائه شده در رابطه با حکمرانی و ویژگی‌های حکمرانی سیاسی خوب ترسیم شده است.

مدل شماره ۱- ویژگی‌های حکمرانی سیاسی خوب (منبع: نگارندگان)

پ- یافته‌ها

معیارهای حکمرانی از دیدگاه امام باقر(ع) و امام صادق(ع) (صادقین(ع))

توجه به حکمرانی، توجه به دانش‌های تغذیه‌کننده آن را به همراه داشته‌است (رضادوست و

همکاران، ۱۴۰۳: ۲۵۸). لذا برای بررسی حکمرانی سیاسی بر اساس آموزه‌های دینی و اسلامی ضمن اینکه باید به منابع معیار و معتبر مراجعه شود؛ باید به درک و فهم عمیقی از این منابع دست یافت. قرآن، سنت و سیره پیامبر(ص) و ائمه(ع) مبانی و منبع شناخت و درک ویژگی‌های حکمرانی سیاسی بر اساس آموزه‌های اسلام هستند. با درک عمیق این دو منبع می‌توان دریافت؛ تمام نکات و توصیه‌های ذکر شده در منابع مذکور بر رعایت اصول اخلاقی چون عدالت، صداقت، مسئولیت‌پذیری و... توسط حاکمیت در ارتباط با مردم تأکید دارند. پژوهش حاضر سعی نموده با بررسی یکی از منابع یعنی سنت و سیره صادقین(ع) شاخص‌ها و اصول حکمرانی سیاسی خوب، مورد توصیه و تأکید این بزرگواران را ارائه نماید.

۱. معیار حکمرانی از دیدگاه امام باقر(ع)

دوران تاریخی امامت امام باقر(ع) از ناشناخته‌ترین و مبهم‌ترین دوران تاریخ امامت به شمار می‌رود. چنانکه ارائه تحلیل مستقل از زندگی سیاسی ایشان به‌ندرت امکان‌پذیر است. دوران ۱۹ ساله امامت ایشان همزمان با حکومت با پنج تن از خلفای اموی از شاخه مروانی (ولید بن عبدالملک، سلیمان بن عبدالملک، عمر بن عبدالعزیز، یزید بن عبدالملک و هشام بن عبدالملک) بود. امام باقر(ع) با درک دقیق این دوران و آینده‌نگری درست، با برگزاری جلسات درس، بحث و مجالس علمی و مناظرات به جای فعالیت‌های سیاسی و نظامی، چهره‌ای علمی از خود به جای گذاشته و به‌عنوان عالم اول جهان اسلام شناخته شدند. در دوران امامت امام باقر(ع) حاکمان اموی به‌دلیل تعارضات و مشکلات داخلی از حرکت عظیم علمی ایشان غافل بودند؛ اما این امر به‌معنای در امان بودن آن امام نبود؛ بلکه بسیاری روایات بیانگر خفقان و خشونت آن دوره، و ظلم و ستم حاکمان وقت نسبت به آن حضرت، مسلمانان و دین است؛ چنانکه امام(ع) بارها تقیه نموده و در نهایت نیز به‌دلیل اختلافات مبنایی با نظام خلافت ظالمانه، توسط هشام به شهادت رسیدند.

از ویژگی‌های بارز حکومت اموی در این دوران می‌توان به فساد سیاسی، سخت‌گیری، انحرافات فرهنگی و رشد فرقه‌های مختلف انحرافی و فساد اجتماعی اشاره نمود. در چنین شرایطی امام باقر(ع) ضمن استمرار سیاست رهبری روحانی شیعه در جهت مقابله با جریان‌های فکری منحرف و احیای شیعه اقدام به فعالیت‌های علمی-فرهنگی و سیاسی نمودند (قلی زاده، قاسم زاده، ۱۴۰۲: ۶۴). در این میان امام باقر(ع) از هر فرصت مناسبی برای اصلاح فرمانروایان و رفتار آنان با امت اسلامی بهره

گرفته و از ارشاد و موعظه آنها در جهت منافع اسلام و مردم استفاده می‌نمود. اگرچه هواپرستی و شرارت حکام مانع از بروز چنین فرصت‌هایی بود. در میان خلفای معاصر آن حضرت، عمر بن عبدالعزیز در رعایت برخی اصول اخلاقی، انسانی و پندشنوی با سایر خلفا متفاوت بوده و بهتر عمل می‌نمود. اگرچه حق ولایت معصومین (ع) را غصب نموده بود؛ اما عداوتی که سایر خلفا نسبت به علویان داشتند؛ را نداشت. این روحیه، زمینه مناسب را برای امام باقر (ع) فراهم نمود تا آن حضرت به منظور امر به معروف و نهی از منکر، به او هشدار دهد و تذکرات لازم را ارائه نمایند. نصایح و هشدارهای امام (ع) به عمر بن عبدالعزیز و توصیه‌هایی که به وی نموده، مشخص‌کننده معیارهای حکمرانی سیاسی خوب است.

«هنگامی که عمر بن عبدالعزیز به خلافت رسید، از فقها برای مشورت و همکاری دعوت کرد. او فرستاده‌ای نیز نزد ابوجعفر محمد بن علی الباقر (ع) فرستاد. وقتی امام (ع) نزد او آمد عمر ساعتی با ایشان مشورت کرد. هنگام خداحافظی، عمر از امام (ع) تقاضای موعظه و نصیحت کرد، امام (ع) فرمود: تو را سفارش به تقوای الهی می‌کنم ... پس تو (ای عمر بن عبدالعزیز که اکنون حاکم بر مردمی) خدا را در نظر بگیر و تقوا داشته باش! ... در پی کالایی نباش که قبل از تو دیگران آن را به دست آوردند، اما بهره‌ای از آن نبردند و سودی از آن ندیدند! گمان نکن آنچه برای دیگران کسادی می‌آورد، برای تو رواج پدید آرد! ای عمر بن عبدالعزیز! تقوای الهی داشته باش (از مخالفت با دستورهای خداوند، خویش را دور بدار) (بحرانی، ۱۴۱۲، ج ۱۹: ۲۶۷).

در سفری که عمر بن عبدالعزیز به مدینه داشت، به او خبر دادند که محمد بن علی؛ یعنی امام باقر (ع) آمده است تا او را ملاقات کند. عمر بن عبدالعزیز برای ملاقات آن حضرت اظهار آمادگی کرد. امام باقر (ع) به مجلس وی وارد شد. پس از گفتگوهایی، چون شرایط موعظه مهیا گشت رو به عمر بن عبدالعزیز فرمودند: ای عمر! ... - به خدا سوگند - سزاوار است که ما در رفتار پیشینیان بیندیشیم، ارزش‌هایی را که انجام داده و ما به حال آنان غبطه می‌خوریم و آرزو می‌کنیم ای کاش ما هم مانند آنها بودیم، در برنامه‌ی زندگی خود جای داده و بدان‌ها عمل کنیم. و کارهایی را که آنان انجام داده و ما آنها را ضد ارزش و مایه گرفتاری ایشان می‌شناسیم، از برنامه‌ی زندگی خود حذف کرده و از آن اجتناب ورزیم». در بخش دیگری از سفارش‌ها، امام باقر (ع) می‌فرماید: «پس تو (ای عمر بن عبدالعزیز که اکنون حاکم بر مردمی) خدا را در نظر بگیر و تقوا داشته باش! ... ای عمر بن عبدالعزیز! درها را بر روی مردم باز نگه دار و حجاب‌ها و موانع را از پیش پای مردم بردار تا

به راحتی با تو تماس بگیرند. ستمدیدگان را یاری ده و حقوق ضایع شده را به صاحبانش بازگردان». سپس امام باقر (ع) چنین ادامه داد: «هر کس از سه ویژگی برخوردار باشد، ایمانش به خداوند کامل خواهد بود. عمر بن عبدالعزیز تا این عبارت را شنید دو زانو نشست و گفت آن ویژگی‌ها کدامند؟ امام فرمود: آری ای عمر! آن ویژگی‌ها عبارتند از این که: هرگاه انسان از زندگی راضی و سرخوش بود، شادمانی‌ها او را به مسیر باطل نکشاند. و هنگامی که خشمگین گردید، خشم او را از مسیر حق بیرون نسازد. و هنگامی که قدرتی در اختیار گرفت، به حقوق دیگران دست درازی نکند. این سخنان، آن چنان عمر بن عبدالعزیز را تحت تأثیر قرار داد که تصمیم گرفت حق غضب شده اهل بیت؛ یعنی فدک را دوباره به ایشان بازگرداند. در روایت دیگری چنین آمده است: عمر بن عبدالعزیز از امام باقر (ع) خواست تا او را به ارزش‌ها توصیه و سفارش کند. امام فرمود: «سفارش من به تو این است که فرزندان و کودکان جامعه اسلامی را فرزندان خودت بدانی، میانسالانشان را برادران خویش به حساب آوری و پیران و کهنسالانشان را پدر خویش بشماری. پس با فرزندت مهربان باش و با برادرت رابطه‌ی مودت را پاس بدار و با پدرت به نیکی و شایستگی رفتار کن. چون به کار شایسته‌ای اقدام کردی بر آن پایدار بمان و آن را ادامه ده» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۶: ۳۲۶).

چنانکه مشاهده می‌شود؛ امام (ع) در توصیه‌های خود، عمر بن عبدالعزیز را به عدالت‌ورزی و نیکی کردن به مردم سفارش نموده‌اند؛ بر اساس تأکید ایشان می‌توان گفت عدالت مهم‌ترین پایه و اساس حکمرانی سیاسی از نظر امام (ع) است. همچنین آن حضرت مشروعیت حاکمان جور را زیر سؤال می‌برد و مسیر قیام را بر قیام علیه آنان هموار می‌ساخت. علاوه بر آن از دیدگاه آن حضرت، هیچ حاکم جور پیشه‌ای نمی‌تواند مدعی دین‌داری باشد و به بهانه خلافت دینی، بندگان خدا را مورد ستم قرار دهد و مردم هم باید فریب ادعاهای دروغین چنین حاکمانی را نخورند و گمان نکنند؛ مخالفت با آنان، طغیان علیه دین است. از این رو، امام پیروان خود را از تقرب به سلاطین جور منع نموده و می‌فرمودند: «هرگز به خدمت آنان در نیایید، حتی اگر این خدمت به اندازه یک مرتبه فرو بردن قلم در مُرگَب باشد، به دین آسیب وارد می‌شود» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵: ۳۷۷). همچنین در بیانی دیگر می‌فرمایند: پیشوایان ستمگر و پیروان آنها از دین خدا برکنار شده‌اند» (کلینی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۱۸۴). بر اساس سفارش‌های مؤکد و متعدد امام (ع)، می‌توان گفت؛ ظلم و ستم که نقطه مقابل عدالت است؛ خروج از دین و عدم مشروعیت زمامداران را در پی دارد. لذا حاکم مشروع و دیندار باید در پی اجرای عدالت و دوری از ظلم و ستم باشد؛ تا پایه‌های حکمرانی استوار گردد.

امام (ع) با مشاهده کجروی فرمانروایان، به صراحت انحرافات آنان را بر شمرده و نسبت به رعایت عدالت در بین مردم به ویژه تازه مسلمانان سفارش و هشدار می دهند؛ لذا در نامه ای به یکی از خلفا می فرماید: «هر گاه کافران در قلمرو حاکمیت اسلامی، جزیه را قبول کردند، نباید به آنان ستم شود و نیز روا نیست پیمانی که با آنان بسته اند، نقض گردد. مالیاتی که بر ایشان تعیین می شود، باید فروتر از توانشان باشد. اموال و غنایمی که در پرتو جهاد و گشایش سرزمین های دیگر به دست می آید، از آن همه مسلمانان است، نه گروهی خاص. در برخورد با اسیران باید به سیره پیامبر و قانون الهی عمل کرد». امام در ادامه به رعایت عدالت بین افرادی که به جهاد می روند نیز سفارش نموده و تأکید می فرماید: «در فتوحات و جهاد اسلامی، سوگمندانه رهنمودهای دینی مورد توجه قرار نمی گیرد و به افرادی تکلیف می کنند که امکان جهاد برایشان فراهم نیست و خداوند عذرشان را پذیرفته است و همان افراد توانمند نیز تحت تکالیف سخت، طاقت فرسا و ناگوار قرار می گیرند. در گذشته وقتی مردم مصر با دشمنان خود و یا سرکشان هم جوار می جنگیدند، در اعزام نیروها برای نبرد، میان آنان به عدالت رفتار می شد. افسوس که امروزه همه آن ارزش ها از میان رفته است و مردم در دو گروه خلاصه شده اند: عده ای که موظف به جهادند و به جای آنکه مال و جان خویش را با خدا معامله کنند، در این راه اجیر دیگران شده اند و برای رفتن به جهاد مزد می گیرند! و گروهی دیگر که افرادی ناتوان هستند، ولی وادار می شوند تا کسانی را اجیر کرده، به جایشان به جهاد بفرستند. حج از میان رفته و مردم بینوا شده اند. کسی که این کژی ها را پدید آورده، به راستی منحرف ترین افراد است» (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۵: کتاب جهاد، حدیث ۴). علاوه بر موارد ذکر شده؛ امام باقر (ع) به صراحت بر لزوم رعایت عدالت و پیامد آن در حدیثی می فرماید: «چه گسترده است دامنه عدالت! اگر عدالت در جامعه اجرا شود، مردم بی نیاز می شوند» (تمیمی مغربی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۳۸۰).

همچنین با توجه با روایاتی که از سیره ایشان رسیده است می توان شاخص های دیگر حکمرانی سیاسی از نظر ایشان را درک نمود؛ چنانکه روایت شده؛ امام (ع) با وجود غاصب دانستن حاکمان وقت و عدم تأیید شیوه ها و روش آنها در حکمرانی، اما برای حفظ اتحاد و انسجام مسلمانان، از هیچ تلاشی فروگذار نبودند. جامعه عصر امام (ع) اگر چه از رهبری سیاسی اهل بیت (ع) محروم بود، اما به دلیل التزام به توحید، قرآن، رسالت پیامبر (ص) و فروع دین و مسائل اعتقادی بنیادی، ملتی مسلمان تلقی می شد. لذا امام (ع) می کوشیدند آنان را از تفرقه و هجوم کفار و مخالفان دور نگاه دارند. امام باقر (ع) هنگامیکه ارزش های اصلی جامعه را مورد تزلزل دیده و مرزهای قلمرو اسلامی را مورد حمله

بیگانگان و رومیان مشاهده نمودند، یاران خود را از پرداختن به مسائل تفرقه برانگیز نهی نمودند تا اتحاد جامعه در برابر بیگانگان حفظ و توانایی دفع حملات دشمنان فراهم گردد (گلی زواره، ۱۴۰۲). بر اساس این روایت می‌توان دو معیار اتحاد و انسجام و امنیت را به عنوان شاخص‌های دیگر حکمرانی سیاسی از دیدگاه امام باقر(ع) برشمرد.

در روایت دیگری از سیره امام (ع) آمده است: «به دنبال درگیری‌های سخت میان حاکمان رومی و اسلامی، پادشاه روم، فرمانروای مسلمانان را تهدید کرد؛ در صورت عدم واگذاری بخشی از قلمرو مسلمانان، جریان پول را در نواحی تحت قلمرو مسلمانان قطع می‌کنم. خلیفه مروانی از این تهدید ترسید و چون با رایزنی‌های متعدد به راهی دست نیافت، قرار شد که امام باقر(ع) گره‌گشای این مشکل باشد. حضرت به وی توصیه کرد با جمع‌آوری طلا و نقره در قلمرو اسلامی، به ضرب درهم و دینار روی آورد. طی چند ماه سکه‌های جدیدی در اختیار مردم مسلمان قرار گرفت که با آنها به جای پول قبلی، فعالیت‌های اقتصادی خود را انجام می‌دادند. حاکم مسلمین شخصی را نزد سلطان روم فرستاد و به اطلاع او رسانید چنین برنامه‌ای را در مورد مرزهای دو کشور قبول نمی‌کند. رومی‌ها بر این گمان بودند که با تهدید اقتصادی، برگ برنده‌ای دارند، ولی با طرح جدید که به پیشنهاد امام باقر(ع) صورت گرفت، در این نقشه ناکام ماندند» (بیهقی، ۱۴۲۰، ج ۲: ۲۳۶-۲۳۲). بدین ترتیب می‌توان امنیت اقتصادی یکی دیگر از معیارهای مورد توجه امام باقر(ع) به عنوان شاخص حکمرانی سیاسی برشمرد. امام(ع) با طرح ضرب سکه به خلیفه زمینه استقلال و امنیت اقتصادی را در قلمرو مسلمانان فراهم نمودند.

همچنین امام باقر(ع) در سفارش بسیار به امر مشورت هشدار داده و می‌فرمایند: در تورات چهار جمله آمده است که از جمله آنها این است: «کسی که مشورت نکند، پشیمان شود» (بیهقی، ۱۴۲۰، ج ۲: ۴۳۶). نیز می‌فرمایند: «با دشمن دانای خود مشورت کن و از نظر دوست نادان خود بپرهیز» (آمدی، ۱۳۶۸: ۲۴۷۱). بر این اساس می‌توان گفت؛ این هشدارها علاوه بر اینکه به صورت کلی برای عموم بیان شده؛ اما به خوبی می‌توان درک نمود؛ هنگامی که مردم در امور شخصی و فردی خود نیازمند مشورت هستند؛ پس در امر حکمرانی سیاسی که مسائل اجتماعی پیچیده‌تر و با اهمیت‌تر جامعه مسلمانان را شامل می‌شود؛ مشورت با متخصصان امر ضروری به نظر می‌رسد. یکی دیگر از معیارهای حکمرانی سیاسی که امروزه بر آن تأکید می‌شود؛ صداقت و شفافیت است. این امر را در سفارش‌های متعدد امام(ع) نسبت به این ویژگی می‌توان درک نمود. ایشان در

بیانات متعدد توصیه به رعایت راستگویی و راست‌کرداری دارند و می‌فرمایند: «هان! راستگو باشید؛ زیرا خداوند با کسی است که راستگو باشد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۹: ۳۸۶)؛ «پیش از گفتار (آموختن حدیث) راستگویی را بیاموزید» (کلینی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۱۰۴) و یا می‌فرمایند: «با راست‌کرداری، خود را برای خداوند عزّ و جلّ بیارای» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۸: ۱۶۴). این موارد به عنوان نمونه ذکر شده است.

امام باقر(ع) در رأس برنامه‌های خویش، بینش خود را درباره حاکم صالح بیان می‌دارد؛ تا از این طریق پیروانش را هم با ملاک‌های ارزشی آشنا سازد و هم به‌گونه‌ای غیرمستقیم، فرمانروایان و والیانی را که فاقد آن ارزش‌ها بودند؛ مورد انتقاد قرار دهد (ترابی، ۱۳۸۷: ۱۲۴). ایشان می‌فرمایند: همانا پیشوایی اجتماعی در صلاحیت کسی نیست؛ مگر این سه ویژگی در او جمع باشد؛ ۱. از تقوای نیرومندی برخوردار باشد که وی را در برابر آفات قدرت از فرو افتادن در دام حرام نگه دارد (زیرا قدرت آن چنان فریبنده و جذاب است که تقوای اندک در برابر آن کارآیی ندارد). ۲. از بردباری ژرفی برخوردار باشد که خشم خود را مهار نماید. ۳. بر کسانی که حکم می‌راند همانند پدری مهربان باشد و به نیکی رفتار کند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۵: ۱۳۷). بر این اساس ایشان ضمن معرفی ویژگی‌های حاکم صالح، شاخص‌هایی مانند تقوای الهی، صبر و مسئولیت‌پذیری به عنوان معیارهای حکمرانی سیاسی خوب معرفی می‌نمایند. بدین ترتیب با بررسی سنت و سیره امام باقر(ع) می‌توان شاخص‌هایی چون: تقوای الهی، عدالت، پاسخگویی و مسئولیت‌پذیری، مشورت، امنیت، شفافیت و صداقت را به‌عنوان معیارهای حکمرانی سیاسی خوب درک نمود.

۲. معیار حکمرانی از دیدگاه امام صادق(ع)

امام صادق(ع) بنا بر اختلاف ۱۲ تا ۱۵ سال با امام سجاد(ع) و بعد از شهادت ایشان ۱۹ سال با امام باقر(ع) زندگی نموده و از خرمن دانش ایشان خوشه‌چینی نمودند؛ مدت امامت ایشان نیز ۳۴ سال به طول انجامید. از این مدت ۱۸ سال در دوره اموی و ۱۶ سال در دوره عباسی بوده است. خلفای اموی معاصر امام صادق(ع) به ترتیب عبارت هستند از: هشام بن عبدالملک، ولید بن یزید بن عبدالملک، یزید بن ولید بن عبدالملک، ابراهیم بن ولید بن عبدالملک و مروان بن محمد معروف به مروان حمار. خلفای عباسی معاصر امام(ع) نیز عبارت هستند از: ابوالعباس سفاح و منصور دوانیقی. ایشان در دو دوره سخت امویان و عباسیان مشکلات بسیاری را تحمل نمودند و احیاگر معارف

اهل بیت (ع) شده و مکتب جعفری را پایه‌گذاری نمودند (کلینی، ج ۱: ۴۷۲). دوران امامت امام صادق(ع) همزمان با ضعف و سقوط امویان و قدرت گرفتن حکومت عباسیان بود. شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دوران امامت ایشان از جهات مختلف نسبت به دوران سایر ائمه(ع) متفاوت و منحصر به فرد بود. منازعات و درگیری‌های میان امویان و عباسیان بر سر قدرت موجب شد؛ توجه آنها به امامان و فعالیتشان کمتر باشد؛ لذا این دوران، آرامش نسبی و فرصت مناسبی برای امام صادق(ع) فراهم نمود تا ایشان به فعالیت‌های علمی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی بپردازند. علاوه بر دوران انتقال قدرت، عصر آن حضرت دوران جنبش فکری، فرهنگی و مواجهه مذاهب و فرق گوناگون نیز بود. پس از رسول خدا(ص) دیگر فرصتی برای بیان و ترویج معارف اصیل اسلامی پیش نیامده بود؛ لذا امام صادق(ع) با توجه به نیاز شدید جامعه و فرصت مناسب سیاسی، ادامه‌دهنده نهضت علمی و فرهنگی پدرشان گردیده و حوزه وسیع علمی را گرد آوردند و شاگردان بسیار و بزرگی در رشته‌های مختلف علمی، عقلی و نقلی تربیت نمودند؛ تعداد شاگردان ایشان را تا چهار هزار نفر نوشته اند.

بدین ترتیب، امام(ع) با توجه به شرایط مناسب پیش آمده و انجام مناظرات بسیار با فرق مختلف در زمینه‌های گوناگون به دفاع از دین، اثبات حقانیت تشیع و نشر معارف اصیل اسلامی پرداختند. چنانکه بیشترین احادیث شیعه در تمام زمینه‌ها از امام صادق نقل گردیده و مذهب تشیع به نام مذهب جعفری و فقه شیعه به نام فقه جعفری خوانده می‌شود. اما نباید تصور نمود؛ امام(ع) فقط به امور علمی و فرهنگی پرداخته و از جریانات و امور سیاسی به کلی اجتناب می‌نمودند، بلکه همواره از فرصت‌های مناسب برای بطلان هیأت حاکمه بهره می‌برد و بدین منظور نمایندگانی را نیز به مناطق مختلف سرزمین اسلامی می‌فرستاد. بر این اساس تبیین دیدگاه‌های آن حضرت در زمینه‌های مختلف، هم از بعد نظری و هم بعد عملی در اندیشه و عملکرد امروز شیعیان به‌ویژه در حوزه‌های سیاسی اجتماعی می‌تواند تأثیرگذار باشد.

امام صادق(ع) با نهضت علمی به اهداف سیاسی خود جامه عمل پوشاند. به نظر می‌رسد؛ امام با ارتقا سطح آگاهی مردم و تربیت عالمان و فقیهان، علاوه بر پرورش مراجع اعتقادی و فکری برای امت، اثبات نمود؛ حاکمیت اموی شایستگی رهبری دینی بر امت را ندارد و تنها اهل بیت هستند که خداوند اطاعت از آنها را واجب کرده است (کلینی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۷۴). امام(ع) با این خط مشی ثابت کرد که رهبر جامعه نباید تنها از بعد علمی غنی باشد؛ بلکه از جهت عملی نیز باید بر اساس قرآن و

سنت پیامبر(ص) رفتار کند. نتیجه آن که امویان به علت عدم شایستگی در اطاعت، قابلیت اداره امور جامعه مسلمین را ندارند؛ در نتیجه فاقد شایستگی رهبری سیاسی جامعه هستند. این عملکرد امام(ع)، عدم شایستگی رهبری سیاسی حاکمیت زمانه را اثبات می نمود و مشروعیت ساختگی نظام حاکم را دچار بحران سیاسی و دینی می ساخت (الهامی، محمدی، ۱۴۰۰: ۳۲).

علی رغم تفسیرهای غیرمنصفانه برخی در تحلیل شخصیت و حیات سیاسی امام صادق(ع) که ایشان را شخصیتی غیرسیاسی معرفی نموده اند؛ باید گفت؛ ایشان از نظر تدابیر سیاسی در عصر خود برجسته ترین بودند (الهامی و محمدی، ۱۴۰۰: ۲۸). هر چند امام صادق(ع) همانند پدر بزرگوارشان نتوانستند؛ عهده دار زمامداری جامعه اسلامی گردند؛ اما توجه به روایات فراوان ایشان در زمینه حکمرانی سیاسی و مسائل مرتبط با آن و تأمل در این روایات می تواند به شناخت ماهیت و معیارهای حکمرانی سیاسی در اسلام کمک قابل توجهی نماید. در ادامه با بررسی روایات و سیره ایشان، شاخص ها و معیارهای مورد تأکید آن حضرت بیان می گردد. برخی از توصیه ها و سفارش های ایشان به طور مشخص زمامداران را مخاطب قرار می دهد و برخی سفارش های ایشان برای همگان است. اما نکته مهم آن است که وقتی ایشان نسبت به عموم مردم چنین توصیه هایی را دارند؛ به طور حتم حکمرانان باید این ویژگی ها را داشته باشند تا بتوانند بر جامعه ای برخوردار از این ویژگی ها حکمرانی نمایند.

از مسائل مهمی که امام صادق(ع) در مورد آن تأکید بسیار داشته و با تدبیر و حکمت سعی در فرهنگ سازی آن داشته اند؛ عدالت بود (حیدری، ۱۳۹۱: ۱۳-۱۲). از نظر ایشان عدالت موجب رفاه و آسایش مردم می شود؛ این دیدگاه نشان دهنده اهمیت عدالت در حکومت و تأثیر آن بر زندگی مردم است. امام صادق(ع) با تأکید بر این ویژگی، نقش کلیدی عدالت را در برقراری نظم، امنیت و آسایش عمومی بیان می نمایند.

در اندیشه امام صادق(ع)، عدالت قاعده بنیانی جاری در فقه به ویژه در فقه سیاسی - که عهده دار اداره جامعه و ارائه خدمات به افراد است - است. حتی از دیدگاه امام صادق(ع) از وظایف مهم قاضی رعایت عدالت در قضاوت و اجرای حکم است. قاضی به عنوان کارگزار حکمرانی که مردم برای دادخواهی به وی رجوع می نمایند و باید داد مظلوم را از ظالم بگیرد باید عادل باشد (شریعتمدار جزائری، ۱۳۹۶: ۱۶۵). به طور کلی ایشان نسبت به وجوب عدالت در ساختارهای مختلف قضایی، سیاسی و اقتصادی حکمرانی تأکید دارند.

همچنین از آنجا که اقتصاد بخش بسیار بزرگی از سیاست را تشکیل می‌دهد؛ اجرای عدالت را موجب رشد رفاه و آسایش مردم می‌داند؛ لذا می‌فرماید: «اگر میان مردم عدالت رعایت شود همه بی‌نیاز می‌شوند و به اذن خداوند متعال آسمان روزی خود را فرو می‌فرستد و زمین برکت خویش را بیرون می‌ریزد» (کلینی، ۱۳۷۹، ج ۳: ۵۶۸). در این حدیث، عدالت به‌عنوان یک ویژگی اساسی حکمرانی ذکر شده که موجب آسایش و رفاه مردم در دنیا و آخرت خواهد شد. به بیانی دیگر در اندیشه حضرت، عدالت یعنی نبود فقر و ناداری. از ظاهر این حدیث همه اقسام عدالت فهمیده می‌شود (حکیمی، ۱۳۷۶). استقرار عدل نقطه اصلی ساخت جامعه اسلامی است؛ هدف دین بنا بر نص صریح قرآن اجرای عدالت و قیام مردم به قسط است. جامعه بدون عدل جامعه قرآنی نیست. قرآن اجرای عدالت را واجب دانسته و مفسر واقعی قرآن، تحقق عدالت را به حذف فقر و از میان رفتن آن تفسیر می‌نماید (حکیمی، ۱۳۷۳: ۲۰۰).

در سخنی دیگر بعثت انبیا را بر پایه عدالت بیان نموده و می‌فرماید: «خداوند هیچ پیامبری را جز به نیکی و عدالت بر نینگیخت» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۴: ۲۹۲). در روایت آمده به امام صادق (ع) عرض شد: «فدایت شوم، چه قدر مردم از کسی که غذایی با کیفیت بد می‌خورد و لباسی با کیفیت بد می‌پوشد و اظهار تواضع می‌کند، خوششان می‌آید!» امام در پاسخ فرمود: «مگر نمی‌دانی یوسف (پیامبر بود و فرزند پیامبر بود، اما با وجود این، قباهای ابریشمی و زرین بر تن می‌کرد و در مجالس آل فرعون برای داوری و قضاوت می‌نشست؟ مردم به لباس‌هایش احتیاج نداشتند، بلکه به عدلش نیازمند بودند. درحقیقت چیزی که در امام مورد نیاز است، این است که قضاوت عادلانه داشته باشد و راستگو باشد و هرگاه وعده دهد، این وعده را عملی کند و هرگاه قضاوت کند، در این قضاوت عادل و دادگر باشد و خدا هیچ‌گاه غذا و نوشیدنی حلال را تحریم نمی‌کند، بلکه حرام را چه کم و چه زیاد، حرام دانسته است» (تمیمی مغربی، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۵۵). بر این اساس وظیفه اساسی حاکم و انتظاری که مردم از او دارند؛ عبارت است از؛ عدالت، راست‌گویی و عمل به وعده‌های که به مردم می‌دهد. بر اساس تأکیدات ایشان، می‌توان گفت؛ عدالت پایه و اساس حکمرانی سیاسی است؛ ایشان در بیانی عدالت را فراختر از زمین دانسته (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵: ۳۴۴) و به مدعیان عدالت هشدار می‌دهند: «افرادی که ادعای برپایی عدالت می‌کنند، اما هنگامی که به حکمرانی می‌رسند برخلاف سخنان خود عمل می‌کنند، در روز قیامت حسرت و عذاب در انتظار آنان است» (کلینی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۹۹-۳۰۰).

همچنین از ایشان روایت شده: «هر که متصدی یکی از کارهای مردم شود و عدالت کند و در خانه‌اش را باز کند و پرده را بالا زند و در کارهای مردم نظر کند بر خدای عز و جل حق است که روز قیامت دل ترسانش را آرام کند و او را به بهشت برد.» «چون خدای عز و جل خیر رعیت خواهد سلطانی مهربان به آنها عطا کند و وزیر عادل را برای او مقرر می‌دارد» (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۲۴۵). «خداوند سه گروه را بدون حساب وارد بهشت می‌کند... رهبر دادگستر» (ابن بابویه، ۱۳۷۷، ج ۱: ۹۳).

امام صادق(ع) در توصیه به مفضل نیز بر رعایت عدالت نسبت به مردم سفارش نموده و می‌فرماید: «به یاد داشته باش که به انسان چه علمی عطا شده است و چه علمی منع؛ علم هر چیز که صلاح دین و دنیای در آن است به وی عطا شده است و از جمله آنچه صلاح دین او در آن است آفریدگار متعال است به دلایل و گواهیهای موجود در آفرینش و معرفت دیگر و خوب رفتار عادلانه بر او است نسبت به عموم مردم» (حکیمی، ۱۳۹۱، ج ۶: ۵۳۶). این حدیث در بیان شناخت و خوب عادلانه عمل کردن است؛ نسبت به همه مردم و هم‌ردیف لزوم شناخت پروردگار آمده است. توحید و عدل از مهمترین ارکان اصلاح جامعه انسانی (در امور دنیا و دین) برشمرده و مقدم بر امور دیگر قرار دارد. همچنین عدل را آنچه باید در حق عموم مردم اجرا شود؛ می‌داند (خبرگزاری شبستان، ۱۴۰۰).

در اندیشه امام صادق(ع) عدالت یک امر مطلق است و محل تحقق آن «ناس» است؛ یعنی سراسر جامعه و در سطوح همه خانوارها (حکیمی، ۱۳۹۲: ۱۵). در احادیث امام(ع) هر جا سخن از اجرای عدالت است دایره عدالت همه مردم_ فارغ از هر عقیده، نژاد و جنس و طبقات اجتماعی - هستند و عدالت نسبت به عموم مردم امری واجب است (حکیمی، ۱۳۹۱، ج ۶: ۵۳۶).

امام صادق(ع) به پیامدهای عدل در حکومت عدل نیز اشاره می‌نماید: «در حکومت حاکم عادل و فرمانداران او، همه حق‌ها و عدالت‌ها زنده می‌شوند و همه ی ستم‌ها و جورها و فسادها می‌میرند به همین جهت هرکس در تقویت حکومت حاکم عادل بکوشد و برای او کار کند در راه اطاعت از خدا و پایداری دین خدا کوشیده است» (حکیمی، ۱۳۹۱، ج ۹: ۱۸۴). نیز در اهمیت عدالت می‌فرماید: «اجرای عدالت از آبی که شخص تشنه لب به آن دسترسی پیدا کند نوشین تر است» (حکیمی، ۱۳۹۱، ج ۶: ۵۰۴). در کلامی دیگر به حاکمان و صاحبان قدرت در جامعه، بر اجرای عدالت قبل از سردادن شعار عدالت خواهی گوشزد می‌نماید: «از خدا بترسید و عدالت را اجرا کنید؛ زیرا که شما از کسانی عیبجویی می‌کنید که عدالت را اجرا نمی‌کنند» (حکیمی، ۱۳۹۱، ج ۶: ۵۲۰).

امام صادق(ع) فقدان عدالت را ضایع کردن می‌داند؛ به معنای ضایع کردن منابع فرصت‌ها،

نعمت‌ها، امکانات، عمر، وقت و زمان و ضایع ساختن زمانی رخ می‌دهد که عدالت وجود نداشته باشد. امام در حدیثی بر حذر می‌دارند که هر کس نمی‌تواند عدالت را محقق سازد نباید هیچ مسئولیتی از امور مسلمین را بر عهده بگیرد. چون موجب ضایع شدن آن می‌شود و گناه بزرگی است و خداوند خود او را ضایع می‌گرداند (کارکنان نصرآبادی، ۱۳۹۲). «کسی که ولایت امری از امور مسلمانان داشته باشد و کار ایشان را ضایع و تباه کند خدای بزرگ او را تباه خواهد کرد» (حکیمی، ۱۳۹۱، ج ۶: ۵۳۱). در مقابل نیز می‌فرمایند: «دعای رهبر عادل در حق مردم مستجاب می‌گردد» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۰: ۳۵۵). روایات بسیار دیگری از امام(ع) در سفارش به عدالت و دادگستری رسیده است؛ اما احادیث و روایات ارائه شده به عنوان نمونه از ایشان در اهمیت جایگاه عدالت و عدالت‌ورزی در حکمرانی بیان گردید.

با بررسی سایر احادیث امام صادق(ع)، علاوه بر عدالت به عنوان معیار اساسی در حکمرانی، می‌توان به معیارهای دیگری نیز دست یافت که امروزه در شیوه‌های حکمرانی سیاسی نیز بر آنها تأکید می‌شود. از جمله معیارهای مورد تأکید ایشان در حکمرانی، مشورت است. امام صادق(ع) در اهمیت مشورت می‌فرمایند: «آدمی هیچ‌گاه از مشورت کردن هلاک نمی‌شود» (بیهقی، ۱۴۲۰، ج ۲: ۴۳۶) به این معنا مشورت موجب رهایی از هلاک است. همچنین می‌فرمایند: «با افراد دارای رأی، مشورت و از آنان پیروی شود». «مشورت با شخص خردمند و خیرخواه، موجب رشد و خیر و برکت و توفیق الهی است. پس اگر فردی خیرخواه و خردمند در مقام مشاوره نظری به تو پیشنهاد کرد، بپرهیز از اینکه با او مخالفت کنی؛ چون سرپیچی، برابر با هلاکت و نابودی است». همچنین «هرگز با مستبد در رأی و ضعیف‌الرأی یا ضعیف‌العقل و متلون و انسان یک‌دنده و لجوج، مشورت مکن» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۲: ۱۰۰ - ۱۰۴). امام صادق(ع) علاوه بر اهمیت مشورت، بر اهمیت مشورت با افراد خردمند، آزاده، متدین و رازدار تأکید نموده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۰، ج ۲: ۹۸). مشورت به‌ویژه در حکمرانی از اهمیت بسیار برخوردار بوده و موجب بهره‌مندی از تجارب دیگران و جلوگیری از اشتباهات احتمالی می‌گردد.

همچنین امام صادق(ع) بر اهمیت صداقت و عمل به وعده‌ها تأکید داشتند. ایشان معتقد بودند که حاکم باید در گفتار و کردار خود صادق باشد و از دروغ و خلف وعده پرهیز کند. این ویژگی‌ها، پایه‌های اعتماد عمومی به رهبر را تقویت نموده و باعث می‌شود مردم به او اطمینان داشته باشند. لذا در اهمیت صداقت می‌فرمایند: «راستگو را نخستین کسی که تصدیق می‌کند، خداوند عزّ و جلّ است

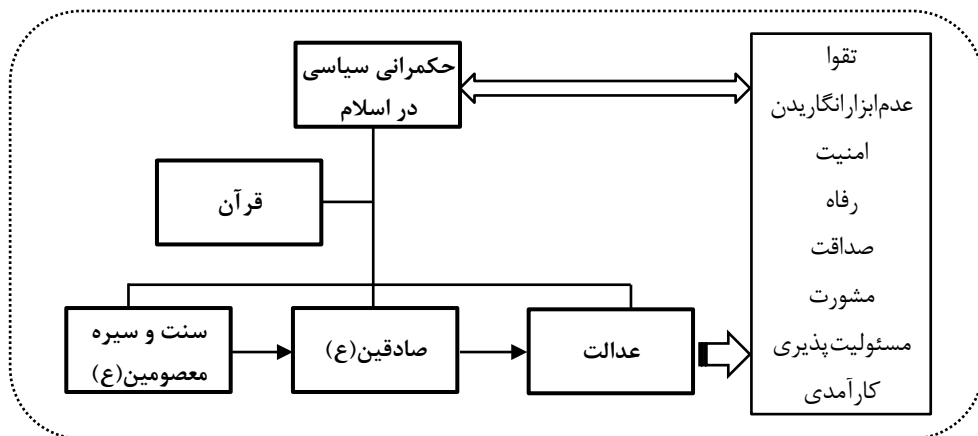
که می‌داند او راست‌گوست و نیز نفس او تصدیقش می‌کند که می‌داند راست‌گوست». همچنین می‌فرمایند: «فریب نماز و روزه مردم را نخورید؛ زیرا آدمی گاه چنان به نماز و روزه خو می‌کند که اگر آنها را ترک گوید، احساس دل‌تنگی می‌کند؛ بلکه آنها را به راستگویی و امانت‌داری بیازماید». از آنجا که حکمرانی واقعی از آن انبیاست، ایشان در سخنی می‌فرمایند: «خداوند عزّ و جلّ هیچ پیامبری را نفرستاد، مگر با [دعوت به] راستگویی و برگرداندن امانت به نیکوکار و بدکردار» (کلینی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۱۰۴). امانت‌داری تنها در حفظ اموال نیست، بلکه شامل حفظ اسرار و ناموس مردم نیز می‌شود و اگر فردی در یکی از این سه مورد کوتاهی نماید؛ امین شمرده نمی‌شود. بر این اساس از دیدگاه امام صادق (ع) صداقت و امانت‌داری را می‌توان از معیارهای حکمرانی سیاسی برشمرد.

یکی از نکات مهمی که امام (ع) در حکمرانی سیاسی مورد توجه قرار داده و بر آن هشدار می‌دهند؛ توجه به آزادی بیان است. ایشان می‌فرمایند: «وای بر کسانی که مردمی را که به عدالت دستور دهند بکشند، وای بر کسانی که مؤمن در میان آنها با خوف و تقیه به سر برد...» (کلینی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۹۹). لذا از دیگر مؤلفه‌هایی که امام صادق (ع) به آن تأکید دارند؛ این است که متقدانی که به حاکم توصیه رفتار عادلانه می‌نمایند؛ نباید مورد تهدید قرار گیرند و حذف شوند؛ بلکه باید بدون ترس یا تقیه و در کمال آزادی سخن خود را بگویند. در غیر این صورت جامعه دچار سرگردانی خواهد شد و هنگامیکه خردمندان سکوت اختیار کنند؛ چاپلوسان و بی‌خردان مجال سخن خواهند یافت و سرنوشت چنین جامعه‌ای تباهی است.

هشدار دیگری که امام صادق (ع) در زمینه حکمرانی و کسب قدرت می‌دهند؛ مذموم شمردن استفاده ابزاری از دین در جهت رسیدن به مقام و موقعیت است؛ این امر به ویژه در حکمرانی‌های مبتنی بر دین نمود می‌یابد؛ لذا ایشان می‌فرمایند: «وای بر کسانی که دین را دام (ابزار) به دست آوردن دنیا کنند» (کلینی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۹۹ - ۳۰۰). استفاده ابزاری از دین، جهت کسب قدرت یا مشروعیت بخشیدن به حکمرانی، امری ناپسند است و امام (ع) نسبت به آن هشدار داده‌اند. از جمله آسیب‌شناسی‌های حکمرانی‌های مبتنی بر دین، بهره‌برداری و استفاده ابزاری از دین برای موجه نمودن عملکرد خود است؛ لذا باید حکمرانی سیاسی دینی نسبت به این امر حساس و مراقبت نماید؛ چرا که پیامدهای ناصوابی در پی خواهد داشت. توجه امام (ع) به این ویژگی ناشی از شیوه حکمرانی و کسب قدرت خلفا در دوران ایشان و درک موضوع و پیامدهای آن در شرایط جامعه خود بوده است. با توجه به سنت و سیره و سخنان امام صادق (ع)، کارآمدی را می‌توان به عنوان ویژگی دیگر

حکمرانی درک نمود. از نظر آن حضرت خدمت به خلق، تلاش برای حل مشکلات و رفع نیازهای مردم هدف حکمرانی سیاسی است. لذا حکمرانی سیاسی در صورتی که کارآمد باشد؛ می‌تواند در خدمت به خلق و رفع نیازهای جامعه و پیشرفت آن حرکت نماید. «در روایتی از معلی بن خنیس عنوان نموده: «من خدمت امام صادق(ع) رسیدم و به ایشان عرض کردم: آل فلان(بنی عباس) و نعمتهایی را که دارند بیاد آوردم و با خود گفتم: اگر این نعمت برای شما میبود، ما هم با شما در عیش و خوشی بودیم، فرمود: هیهات، ای معلی اگر چنین میبود (و ما حکمفرما بودیم) برای ما جز نگهبانی شبانه و تلاش روزانه و پوشاک زبر و درشت و خوراک سخت و بی خورش، چیزی نبود، از این رو آن امر از ما برکنار شد. آیا تو دیده‌ای که هرگز خدای تعالی بردن حقی را جز این نعمت قرار دهد؟» (کلینی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۴۱۰). از امام صادق(ع) روایت شده «سه چیز است که مردم به آنها نیاز دارند: امنیت، عدالت و رفاه» (ابن شعبه، ۱۳۸۷: ۳۲۰). این سخن به وضوح به سه ویژگی مهم حکمرانی سیاسی یعنی امنیت، عدالت و رفاه اشاره نموده است. امام(ع) با توجه به بینش و نگرش و حیانی خود، امنیت، رفاه و عدالت را از مولفه‌های اساسی زندگی بشر و از مهمترین نیازهای ثابت وی برشمرده که باید به آن پاسخ مثبت داده شود.

از امام صادق(ع) نقل است: «از گوش درباره آنچه شنیده است بازخواست می‌شود و از چشم درباره آنچه نگریسته است و از دل درباره باورها و دلستگی‌هایش» (طبرسی، ۱۳۹۲: ۴۴۵). بر این اساس انسان‌ها حتی در مقابل اعضای بدن و افکار و نیاتشان هم باید مسئولیت‌پذیر و پاسخگو باشند. بنابراین می‌توان گفت؛ این امر برای حاکم سیاسی از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ چراکه مسئولیت امور جامعه بر عهده اوست. لذا باید مسئولیت‌پذیر و پاسخگو باشد و قبل از تعیین وظایف و تکالیف مسئولان پائین‌تر ابتدا برای خود وظایف، مسئولیت‌ها و تکالیفی را مشخص و در مقابل آنها پاسخگو باشد. بدین ترتیب مسئولیت‌پذیری یکی از معیارهای حکمرانی سیاسی است؛ چرا که مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی، موجب دقت در عملکرد و پویایی و توسعه جامعه خواهد شد. با توجه به موارد ذکر شده، می‌توان شاخص‌هایی چون: عدالت، امنیت، رفاه، صداقت، مشورت، مسئولیت‌پذیری، کارآمدی، آزادی بیان و عدم استفاده ابزاری از دین را به عنوان معیارهای حکمرانی سیاسی از دیدگاه امام صادق(ع) درک نمود. در مدل شماره ۲ معیارهای حکمرانی سیاسی از دیدگاه صادقین(ع) ترسیم شده است.

مدل شماره ۲- معیارهای حکمرانی سیاسی از دیدگاه صادقین (ع) (منبع نگارندگان)

نتیجه گیری

مقاله حاضر درصدد بود معیارهای حکمرانی سیاسی خوب از دیدگاه صادقین (ع) را بررسی و بیان نماید. لذا در این راستا ابتدا به بررسی مبانی نظری حکمرانی سیاسی پرداخته شد. در این بخش پس از بررسی نظریات مختلف پیرامون حکمرانی سیاسی، مشخص شد؛ امروزه معیارهایی چون صداقت، مشورت، عدالت، مسئولیت پذیری، کارآمدی و امنیت را می توان به عنوان مؤلفه های حکمرانی سیاسی خوب برشمرد.

سپس در دو بخش مجزا به بررسی معیارهای حکمرانی سیاسی از دیدگاه امام باقر (ع) و امام صادق (ع) پرداخته شد. با بررسی سنت و سیره صادقین (ع) و بر اساس توصیه های ایشان به خلفای هم عصر خود و نوع مواجهه ایشان با آنها و چالش های موجود در آن عصر، ویژگی هایی چون عدالت، امنیت، رفاه، صداقت، مسئولیت پذیری، کارآمدی و مشورت را می توان درک نمود. بر اساس بررسی های انجام شده می توان گفت؛ معیارهای حکمرانی سیاسی صادقین (ع) نه تنها با معیارهای امروزی حکمرانی سیاسی مطابقت دارد؛ بلکه از آن جهت که حکمرانی سیاسی مورد نظر ایشان بر مبنای آموزه های اسلامی است؛ متناسب با آن به ویژگی های دیگری مانند تقوای الهی، عدم استفاده ابزاری از دین و آزادی بیان نیز اشاره و تأکید دارند. این امر حاکی از اهمیت موضوع حکمرانی خوب، سالم و پایدار از نظر ایشان است.

همچنین می توان گفت؛ از نظر صادقین (ع) عدالت پایه و اساس حکمرانی سیاسی خوب است و با

رعایت آن سایر ویژگی‌ها چون امنیت، صداقت، مشورت، مسئولیت‌پذیری، کارآمدی و... لحاظ خواهد شد. عدالت به عنوان یکی از ارکان اصلی حکمرانی در آموزه‌های اسلامی، در کلام صادقین(ع) به وضوح بیان شده است. ایشان بر این باور بودند که حاکمان باید در تصمیم‌گیری‌های خود به عدالت پایبند باشند و از هرگونه تبعیض و نابرابری پرهیز کنند. این رویکرد نه تنها به تقویت اعتماد مردم به حکومت و جلب حمایت آنها کمک می‌نماید؛ بلکه موجب ایجاد ثبات و امنیت در جامعه نیز می‌شود. ضمن اینکه معیارهای درک شده علاوه بر اینکه بر مبنای آموزه‌های اسلام استوار است؛ اخلاقیات و کرامت انسانی افراد جامعه را نیز مورد توجه قرار داده؛ لذا حکمرانی سیاسی با رعایت این اصول، ضمن برخورداری از مشروعیت و موفقیت، پویایی و سلامت جامعه، سعادت دنیوی و اخروی آن را نیز در پی خواهد داشت.

در نهایت نکته‌ای که قابل توجه و حائز اهمیت است؛ اینکه مطالعه دقیق سنت و سیره صادقین(ع) موجب شگفتی، تأمل و تفکر می‌گردد؛ چنانکه بر همگان به ویژه حکمرانان و کارگزاران نظام سیاسی توصیه می‌شود؛ به مطالعه دقیق و جزئی سنت، سیره و عملکرد ایشان بپردازند. ایشان در دوران پرچالش خود علاوه بر مواجهه با چالش‌های علمی، فرهنگی، اجتماعی با چالش‌های سیاسی نیز برخورد داشته‌اند؛ مطالعه نحوه مواجهه ایشان با این چالش‌ها، ظرافت در عملکرد و شیوه مبارزه ایشان در زمینه سیاسی این امر را به ذهن متبادر می‌نماید که ایشان نه تنها یک نهضت علمی بلکه یک نهضت علمی-سیاسی را پایه‌گذاری و هدایت نموده‌اند. در حالیکه وجه نهضت علمی ایشان پررنگ اما وجه نهضت سیاسی هوشمندانه ایشان مغفول مانده است. پژوهش حاضر در حد بضاعت اندک خود، سعی نمود؛ خلأ پژوهشی در این زمینه را پر نماید. اما نکته آخر آنکه معیارهای حکمرانی سیاسی صادقین(ع) که بر اساس سیره سیاسی ایشان درک شده است؛ به همراه نامه امام علی(ع) به مالک اشتر می‌تواند؛ نقشه راه، الگو، راهنما و راهگشای مسیر حکمرانی سیاسی برای حکمرانان در یک نظام سیاسی مبتنی بر آموزه‌های اسلام باشد.

منابع

الف. منابع فارسی

- آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۶۸). *غررالحکم و دررالکلم*. قم: دارالکتب الاسلامی.

- ابن بابویه (صدوق)، محمدبن علی. (۱۳۶۲). *امالی*. ترجمه محمدباقر کمره‌ای. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- ابن بابویه (صدوق)، محمدبن علی. (۱۳۷۷). *خصال*. ترجمه محمدباقر کمره‌ای. تهران: کتابچی.
- ابن شعبه، حسن بن علی. (۱۳۸۷). *تحف العقول عن آل الرسول (ص)*. ترجمه صادق حسن زاده. قم: آل علی.
- الهامی، علی، و محمدی، سیده زهرا. (۱۴۰۰). شاخصه سنجی سیره سیاسی امام صادق (ع) در مواجهه با نظام های سیاسی با تأکید بر عنصر زمان در نظام اموی و عباسی. *جستارهای تاریخ اسلام*، ۱(۱): ۲۷-۴۹. https://jte.jz.ac.ir/article_151493.html
- بحرانی، عبدالله بن نورالله. (۱۴۱۲). *عوامل العلوم و المعارف و الاحوال من الايات و الاخبار و الاقوال*. ج ۱۹. قم: مدرسه امام مهدی (عج).
- بیهقی، ابراهیم بن محمد. (۱۴۲۰ق). *المحاسن و المساوی*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ترابی، احمد. (۱۳۸۷). *امام باقر(ع): جلوه امامت در افق دانش*. مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان
- تمیمی مغربی، ابن حیسون. (۱۳۷۳). *دعائم الاسلام و ذکر الحلال و الحرام و القضايا و الاحکام عن اهل بیت رسول الله (ع)*. ترجمه عبدالله امیدوار. تهران: اسماعیلیان.
- حکیمی، محمدرضا. (۱۳۹۱). *الحیات*. مترجم احمد آرام. قم: انتشارات دلیل ما.
- حکیمی، محمدرضا. (۱۳۹۲). *منهای قعر*. تهران: انتشارات علمی فرهنگی الحیاه.
- حکیمی، محمدرضا. (۱۳۷۳). *قیام جاودانه*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حکیمی، محمدرضا. (۱۳۷۶). «عدالت از زبان امام صادق(ع)». نقد و نظر. ش ۲ و ۳.
- حیدری، سیدمحمدصادق. (۱۳۹۱). *امام صادق برگرفته از آثار محمدرضا حکیمی*. قم: دلیل ما.

- دلانتي، ج. (۱۳۸۶). *دانش در چالش*. ترجمه علی بختیاری زاده. تران: انتشارات پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- رجبی، حاجیه و عرب، آسیه. (۱۳۹۸). تأثیر حکمرانی خوب بر سلامت سازمانی با توجه به نقش میانجی رفتار سیاسی. *چشم انداز مدیریت دولتی*، ۱۷۰-۱۴۱.
https://jpap.sbu.ac.ir/article_96444.html
- سلیمانی، محمد جواد. (۱۴۰۲). نقد دیدگاه مخالفان حکمرانی سیاسی اهل بیت. *حکومت اسلامی*، ۱۰۸ (۲۸)، ۱۳۱-۱۵۴.
<https://alnk.ir/jp2>
- سیدباقری، سید کاظم؛ نظری، محمد. (۱۴۰۰). کارویژه های اخلاق در حکمرانی سیاسی اسلامی. *آیین حکمرانی*، ۱ (۱)، ۹۹-۷۹.
<https://alnk.ir/uk6>
- شاه آبادی، ابوالفضل، و جامه بزرگی، آمنه. (۱۳۹۲). نظریه حکمرانی خوب از دیدگاه نهج البلاغه. *فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه*، ۱ (۲)، ۱۷-۱.
https://nab.basu.ac.ir/article_658.html
- شریف‌زاده، فتاح، و قلی پور، رحمت الله. (۱۳۸۲). حکمرانی خوب و نقش دولت. (مدیریت فرهنگ سازمانی) *فرهنگ مدیریت*، ۴.
https://jomc.ut.ac.ir/article_14192.html
- شریعتمدار جزائری، سید نورالدین. (۱۳۹۶). جایگاه عدالت در فقه سیاسی شیعه و دیدگاه امام خمینی. *کنگره امام خمینی و اندیشه حکومت اسلامی؛ نهادهای سیاسی و اصول مدنی*، ج ۶.
- طبرسی، حسن بن فضل. (۱۳۷۰). *مکارم الاخلاق*. قم: الشریف الرضی.
- طبرسی، علی بن حسن. (۱۳۹۲). *مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار*. ترجمه عبدالله محمدی، مهدی هوشمند. قم: دارالتقلین.
- عبدالمحمدی، حسین. (۱۳۸۳). *سیره سیاسی اهل بیت (علیهم‌السلام)*. معرفت. ش ۷۷.

- عبداللهی، محسن. (۱۳۹۹). همنوایی اندیشه دینی تحول‌خواه با گفتمان‌های جهان اسلام تا پیروزی انقلاب اسلامی ایران. *دوفصلنامه جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام*، ۸(۱)، ۷۸-۵۷.
https://iws.shahed.ac.ir/article_1206.html
- قلی زاده، عفت، و قاسم زاده، افتخار. (۱۴۰۲). عملکرد و نحوه برخورد امام محمدباقر و امام صادق (علیهما السلام) با قیام‌ها و جریان‌های انحرافی عصر خویش. *فصلنامه فرهنگ و سیره اهل بیت (ع)*. ۲(۸)، ۸۳-۵۹.
<https://civilica.com/doc/2191438/>
- کارکنان نصر آبادی، محمد. (۱۳۹۲). تبیین جامعه‌شناختی عدالت در اندیشه امام صادق. *همایش ملی سبک زندگی امام جعفر صادق (ع)*.
- کاظمی، حجت، و نظامی، مریم. (۱۳۹۹). روندهای کلان منطقه‌ای و چشم‌انداز توسعه در خاورمیانه. *دوفصلنامه جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام*، ۸(۱)، ۱۳۰-۱۰۵.
https://iws.shahed.ac.ir/article_1208.html
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۷۹). *اصول کافی*. ترجمه محمدباقر کمره‌ای. تهران: نشر اسوه. ج ۱، ج ۳، ج ۲.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۸). *فروع کافی*. ترجمه محمدحسین رحیمیان. قم: قدس.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ق). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*. قم: دارالکتب الاسلامیه.
- معصومی، سید ابراهیم، و مهاجرنیا، محسن. (۱۳۹۵). راهبردهای سیاسی صادقین (ع) در مواجهه با انحرافات سیاسی و فرهنگی. *فصلنامه سیاست متعالیه*. ۴(۱۳)، ۴۴-۲۵.
<https://alnk.ir/f6j>
- میدری، احمد، و خیرخواهان، جعفر. (۱۳۸۳). حکمرانی خوب: بنیاد توسعه. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر بررسی‌های اقتصادی.
- نقیبی مفرد، حسام. (۱۳۸۹). *حکمرانی مطلوب در پرتو جهانی شدن حقوق بشر*. تهران: مؤسسه مطالعات پژوهش‌های حقوقی شهر دانش.

– هداوند، مهدی. (۱۳۸۴). حکمرانی خوب، توسعه و حقوق بشر. فصلنامه حقوق اساسی. ۴: ۸۶-۵۱.
<https://www.magiran.com/p2205930>

ب. منابع انگلیسی

- Abdollahi, M. (2019). The Compatibility of Revolutionary Religious Thought with the Discourses of the Islamic World Until the Victory of the Islamic Revolution of Iran. *Bi-Quarterly Journal of Political Sociology of the Islamic World*, 8(1), 57-78. https://iws.shahed.ac.ir/article_1206.html [In Persian]
- Abdul Mohammadi, H. (2004). The Political Life of the Ahl al-Bayt (peace be upon them). *Marafat*, 77. [In Persian]
- Bayhaqi Ibrahim bin Muhammad. (142 Q). *The Excellence (al-Masawi)*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah. [In Persian]
- Bohrani, Abdullah bin Noorallah. (1412). *The Worlds of Knowledge and and the Conditions of Verses, and Sayings*. Vol. 19. Qom: Imam Mahdi (a) School. [In Persian]
- Catlin, G. (1962). *A Study of the Principles of political Science*. London: Allen & Unwin Ltd.
- Delanati, G. (2008). *Knowledge in Challenge*. Translator: Ali Bakhtiyarzade. Tehran: Research Center for Cultural and Studies. [In Persian]
- Elhami, A. & Mohammadi, Z. (2022). Characterization of the political character of Imam Sadiq (AS) in the face of political systems with emphasis on the element of time in the Umayyad and Abbasid regimes. *Islamic History Essays*, 1(1): 27-49. https://jte.jz.ac.ir/article_151493.html [In Persian]
- Explaining the Place of Justice in the Thought of Imam Zadiq (AS). (2020). Shabestan News Agency. June 15. shabestan.news/xc3CD
- Goli Zavareh, Gholam Reza. (2024). “Imam Baqir (AS) and Confronting Political Deviations”. Official Hawzah News Agency. <https://hawzahnews.com/xcjMC>

- Hadavand, M. (2005). Good governance, development and human rights. *Quarterly Journal of Basic Law*, 4: 86-51. <https://www.magiran.com/p2205930> [In Persian]
- Haderi, M. (1391). Imam Sadiq (a from the Works of Mohammad-Reza Hekmati. Tehran: Our Reason. [In Persian]
- Hekmati, M. (1998). *Justice from the Language Imam Sadiq (a)*. Criticism and Review. Nos. 2-3. [In Persian]
- Hekmati, M. (2014). *Poverty-Free*. Tehran: and Cultural Publications, Al-Hayat. [In Persian]
- Hekmati, M. (2015). *The Eternal Uprising*, Tehran: Publications Office. [In Persian]
- Hekmati, R. (139). *Life*. Translator: Ahmad. Qom: Our Reason Publications. [In Persian]
- Ibn Babawayh (Saduq), Muhammad bin Ali. (1984). *Amali*. by Muhammad Baqer Kamrei.: Islami Kitabfarooshi. [In Persian]
- Ibn Babawayh (Saduq), Muhammad ibn Ali. (1999). *Khassal*. Translated by Muhammad Baqer Kamarai. Tehran: Ketabchi. [In Persian]
- Ibn Shuhba, Hassan bin Ali. (2009). *Treasures of Wisdom from the Progeny of the Prophet (P)*. Translation by Sadegh Hassanzadeh. Qom: Al-Ali. [In Persian]
- Kaufmann, D. (2003). Rethinking Governance: Empirical Lessons Challenge. *London: Rut ledge*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.386904>
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2009). Governance matters VIII: aggregate and individual governance indicators, 1996-2008. *World bank policy research working paper*, (4978). <https://doi.org/10.1596/1813-9450-4978>
- Kazemi, H., and Nezami, M. (2019). Regional macro trends and development prospects in the Middle East. *Bi-Quarterly Journal of Political Sociology of the Islamic World*, 8(1), 130-105. https://iws.shahed.ac.ir/article_1208.html [In Persian]

- Kjær, A. M. (2004). *Governance*. Malden, MA: Polity.
- Koulaini, M. (1999). *Usul al-Kafī*. Translated by Mohammad Baqir Kamarai. Tehran: Asvah Publishing House. Vol. 1, Vol. 3, Vol. 2. [In Persian]
- Koulaini, M. (2009). *Furu' al-Kafī*. Translated by Mohammad Hossein Rahimian. Qom: Quds. [In Persian]
- Laski, H. J. (2014). *A Grammar of Politics (Works of Harold J. Laski)*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315742656>
- Majlesi, M. (1403 AH). Bihar al-Anwar al-Jami'ah for the collection of news of the pure Imams. Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Persian]
- Masoumi, A., & Mohajernia, M. (2016). Political strategies of the Sadiqeen (AS) in the face of political and cultural deviations. *Quarterly Journal of Transcendental Politics*, 4(13), 44-25. <https://alnk.ir/f6j> [In Persian]
- Midari, A., & Khaikhahan, J. (2004). *Good governance: Development Foundation*. Tehran: Research Center of the Islamic Consultative Assembly, Economic Studies Office. [In Persian]
- Naqibi Mofard, H. (2009). *Good governance in the light of the globalization of human rights*. Tehran: Shahr-e-Danesh Legal Research Institute. [In Persian]
- Qolizadeh, A., & Ghasemzadeh, A. (2014). The performance and manner of dealing with the uprisings and deviant trends of their time by Imam Muhammad Baqir and Imam Sadiq (peace be upon them). *Quarterly Journal of Culture and Behaviour of the Ahl al-Bayt (AS)*, 2(8), 83-59. <https://civilica.com/doc/2191438/> [In Persian]
- Rajabi, H., & Arab, A. (2019). The effect of good governance on organizational health with regard to the mediating role of political behavior. *Perspectives on Public Administration*, 170-141. https://jppap.sbu.ac.ir/article_96444.html [In Persian]
- Seyed Bagheri, K., & Nazari, M. (2022). The specific functions of ethics in Islamic political governance. *The Rule of Law*. 1(1), 99-79. <https://alnk.ir/uk6> [In Persian]

- Shahabadi, A., & Jamehbozorgi, A. (2013). The theory of good governance from the perspective of Nahjul-Balagha. *Quarterly Journal of Nahjul-Balagha Research*, 1(2), 1-17. https://nab.basu.ac.ir/article_658.html [In Persian]
- Shariatmadar Jazaeri, N. (2017). The Place of Justice in Shiite Political Jurisprudence and Imam Khomeini's Viewpoint. Imam Khomeini's Congress and the Thought of the Islamic State. *Political Institutions and Civil Principles*, 6. [In Persian]
- Sharifzadeh, F., & Gholipour, R. (2003). Good governance and the role of the state. (*Organizational Culture Management*) *Management Culture*, 4. https://jomc.ut.ac.ir/article_14192.html [In Persian]
- Soleimani, M. (2002). Criticism of the views of opponents of the political governance of the Ahl al-Bayt. *Islamic State*, 108(28), 131-154. <https://alnk.ir/jp2> [In Persian]
- Staff Nasrabadi, M. (2013). *Sociological explanation of justice in the thought of Imam Sadiq*. National Conference on the Lifestyle of Imam Jafar Sadiq (AS). [In Persian]
- Tabarsi, A. (2013). Mistake of the Lights in the Shadow of the News. Translated by Abdullah Mohammadi, Mahdi Houshmand. Qom: Dar al-Thaqlain. [In Persian]
- Tabarsi, H. (1991). *Makarem al-Akhlaq*. Qom: Al-Sharif al-Radi. [In Persian]
- Tamimi Amadi, A. W. (1990). Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim. *Seyyid Mahdi Raja 'i, Qom: Darolkabat al-Salmi*. [In Persian]
- Tamimi Maghribi, h. (1999). The foundations of Islam and mention of the halal and the forbidden and the cases and rulings from the Ahl al-Bayt of the Messenger of Allah (PBUH). Translated by Abdullah Omidhar. Tehran: Ismailian.
- Torabi, A. (2008). *Imam Baqir (AS): The Role of Imamate in the Horizon of Knowledge*. Qaemieh Computer Research Center, Isfahan. [In Persian]
- World Bank. (1991). Managing Development: The Governance Dimension, a Discussion Paper. World Bank.

پ. منابع دیجیتالی

- گلی زواره، غلامرضا. (۱۴۰۲). «امام باقر(ع) و مقابله با کج روی‌های سیاسی». خبرگزاری رسمی حوزه. <https://hawzahnews.com/xcjMC>
- تبیین جایگاه عدالت در اندیشه امام صادق (ع). (۱۴۰۰). خبرگزاری شبستان. ۱۵ خرداد. shabestan.news/xc3CD